

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

એમ. એસ. નારાયણન મેનન @ મણી

વિરુદ્ધ

કેરળ રાજ્ય અને અન્ય

જુલાઈ ૪, ૨૦૦૬

[એસ.બી. સિંહા અને પી.પી. નાઓલેકર, ન્યાયમૂર્તિઓ]

વટાઉખત અધિનિયમ; કલમો ૧/૮(એ), ૧૩૮ અને ૧૩૯:

ચેક ચૂકવણું થયા વિના પરત-ફરિયાદ-નોટિસ-નીચલી અદાલતે આરોપી-શેર-બ્રોકરને અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળનો ગુનો કર્યાનો દોષી

ગણાવ્યો-પ્રથમ અપીલી અદાલતે તે ઉલટાવ્યો-તેના વિરોધની અપીલ હાઈકોર્ટે મંજૂર કરી-અપીલમાં, ઠરાવ્યું: સ્ટોક એક્સચેન્જના સભ્યને હિસાબના પુસ્તકો ચોક્કસ પદ્ધતિથી જાળવવા જરૂરી છે-આરોપીએ સ્ટોક એક્સચેન્જના બાય-લોઝ મુજબના કાયદેસર હિસાબના પુસ્તકો જાળવ્યા નહોતા અને તે અદાલત સમક્ષ પણ રજૂ કર્યા નહોતા-વિવાદિત ચેક આરોપીએ પોતાના દેવાના ચુકાદામાં આપ્યો હોવાનું આક્ષેપિત હતું-અત્યે, તે વ્યવહારના આધારે જવાબદારી ઉદ્ભવી હતી-આ પરિસ્થિતિઓમાં, આરોપીને માત્ર પ્રારંભિક પુરાવાનો ભાર ઉતારવાનો હતો; ફરિયાદ પક્ષનો કેસ ખોટો સાબિત કરવાનો તેને અવશ્યક ન હતો-આરોપી પરનો ભાર ફરિયાદ પક્ષ પરના ભાર જેટલો કઠોર નથી-નીચલી અદાલત સમક્ષ પક્ષકારોએ રજૂ કરેલા પુરાવાથી એવું નિષ્કર્ષે આવે છે કે આરોપીએ પોતાનો પ્રારંભિક ભાર ઉતારી દીધો હતો, પરંતુ ફરિયાદી પોતાનો કેસ સાબિત કરવામાં સફળ થયો નહોતો-આરોપીએ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે ચેક તેણે જમાનતરૂપે આપ્યો હતો, દેવાના ચુકાદામાં નહીં-આ નિવેદન સંભાવ્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું-અત્યે, વિવાદિત ચેક દેવાના ચુકાદામાં જારી કરવામાં આવ્યો હતો એવું ઠરાવી શકાય નહીં-અતએવ, અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ની જોગવાઈઓ આકર્ષિત થતી નથી-પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨-- કલમો ૩ અને ૪.

વડી અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર:

વડી અદાલતની રીવિઝનલ /અપીલી અધિકારિતા - ઉપયોગ અ/- ચર્ચાયેલ

અપીલકર્તા સેકન્ડ સામાવાળા, જે સ્ટોક એક્સચેન્જનો સભ્ય હતો, તેના મારફતે શેરોના વ્યવહારો કરતો હતો. તેઓ કેટલાક સમયથી વ્યવસાયિક સંબંધોમાં હતા. આક્ષેપ મુજબ, ઉલ્લેખિત વ્યવહારો સંબંધે અપીલકર્તા તરફથી સેકન્ડ સામાવાળાને રૂપિયા ૩,૦૦,૦૩૩/- ની રકમ બાકી હતી. અપીલકર્તાએ કથિત રીતે રૂપિયા ૫૦૦૦/- રોકડમાં ચૂકવ્યા હતા અને બાકીની રકમ માટે વિજયા બેંક પર દોરેલો બીજો ચેક આપ્યો હતો. જ્યારે તે જ બેંકર મારફતે ચેક વસૂલાત માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે અપીલકર્તાના ખાતામાં પૂરતી રકમ ઉપલબ્ધ ન હોવાનું જણાતા તેનો અસ્વીકાર થયો. નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ગુનો કર્યાના આરોપસર સેકન્ડ સામાવાળાએ અપીલકર્તા વિરુદ્ધ ફરિયાદ અરજી દાખલ કરી હતી. તેને નોટિસ આપવામાં આવી હતી. તેનો બચાવ એવો હતો કે પ્રથમ ચેક એક કોરો ચેક હતો, જે તેણે સામાવાળા નં. ૨ ને સુરક્ષા સ્વરૂપે આપ્યો હતો. બીજો ચેક ત્યારબાદ જારી કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ડિસ્કાઉન્ટિંગના હેતુસર આપવામાં આવ્યો હતો.

નીચલી અદાલતે ઠરાવ્યું કે અપીલકર્તા અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ મુજબ તેના પર રહેલો પુરાવાનો ભાર ઉતારવામાં નિષ્ફળ ગયો હતો. અપીલકર્તા વિરુદ્ધ દોષિતતાનો નિર્ણય નોંધવામાં આવ્યો. તેને એક વર્ષની સખત કેદની સજા ભોગવવાનો દંડ આપવામાં આવ્યો. અપીલકર્તાએ તેના વિરુદ્ધ કરેલી અપીલમાં, દોષારોપણ અને સજા બાબતનો ચુકાદો અપીલ અદાલતે રદ કર્યો હતો. જોકે,

અપીલ અદાલતના હુકમ વિરુદ્ધ કરવામાં આવેલી અપીલ હાઈકોર્ટે મંજૂર કરી હતી. તેથી હાલની અપીલ કરવામાં આવી છે.

અપીલકર્તાએ દલીલ કરી કે નીચલી અદાલતે અને હાઈકોર્ટે અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ નો ખોટો અર્થઘટન અને ખોટી વ્યાખ્યા કરી હતી અને વધુમાં કાયદાના તે સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં લીધો નહોતો કે એકવાર આરોપી તેના પર મૂકાયેલ પ્રારંભિક ભારનું નિર્વહન કરે, ત્યારબાદ પુરાવાનો ભાર ફરી ફરિયાદ પક્ષ પર પાછો વળી જાય; અને એ પણ કે હાઈકોર્ટે ગેરકાયદેસર રીતે અને અધિકારક્ષેત્ર વિના આ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી હતી કે આરોપીએ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ઉદ્દેશિત સ્વરૂપનો ચેક તેણે કોઈ દેવું અથવા અન્ય બાધ્યતા સંપૂર્ણપણે અથવા ભાગમાં ચૂકવવા માટે મેળવ્યો નહોતો તે અંગેની કાયદેસરની અનુમાનધારણાનો ખંડન કરવા માટે હકારાત્મક પુરાવા રજૂ કરીને પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરવાની હતી.

સામાવાળાએ રજૂ કર્યું કે અપીલકર્તાએ વ્યવહારો સંબંધિત હિસાબનું નિવેદન વિવાદિત કર્યું ન હતું અને અમુક વ્યવહારો સંબંધે તેણે પોતાની જવાબદારી પણ સ્વીકારી હતી અને વિવાદ માત્ર દેવાની રકમના પરિમાણ અંગે જ હતો; તથા એ પણ કે અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ મુજબની કાયદેસરની અનુમાનધારણા ભલે ખંડનીય હોય, તેમ છતાં તે અંગેનો પ્રશ્ન તેની જ કલમ ૧૧૮(એ) મુજબ ઉપજતી બીજી અનુમાનધારણાને ધ્યાનમાં લઈને નક્કી કરવો પડશે.

અપીલ મંજૂર કરતા, અદાલતે

ઠેરવેલ કે: ૧. ૧. હાઈકોર્ટે, અપીલીય અદાલત દ્વારા નોંધાયેલા હકીકતના નિષ્કર્ષોને ધ્યાનમાં લેતાં, પ્રથમ અપીલીય અદાલતના ચુકાદાને પલટવામાં સ્પષ્ટ ભૂલ કરી હતી. દ્વિતીય સામાવાળા સ્પષ્ટપણે પોતાના હિસાબના પુસ્તકોમાં રહેલી વિસંગતિઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં સમર્થ રહ્યો ન હતો. જો સાક્ષીને માત્ર એક સૂચન મૂકવાનું છોડીને, દ્વિતીય સામાવાળા આ નોંધ પર એવું કોઈ સામગ્રી લાવી શક્યો ન હોય કે પક્ષકારો વચ્ચે સ્ટોક એક્સચેન્જ મારફતે દાખલ કરાયેલ વ્યવહારો સિવાય અન્ય કોઈ વ્યવહારો થયા હતા, તો આરોપીની સમજાવટને એકબાજુ ફેંકી શકાતી ન હતી. વધુમાં, હાઈકોર્ટે આ નિષ્કર્ષ પહોંચતાં કે અપીલકર્તાએ પોતે અથવા તેના એજન્ટ મારફતે હિસાબના નિવેદનોને સાચા તરીકે સ્વીકાર્યા હતા, નોંધની સ્પષ્ટ ભૂલ કરી હતી. નિર્વિવાદ રીતે, હિસાબના પાંચ નિવેદનો બાબતે કોઈ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. નોંધની આ ભૂલને ધ્યાનમાં લેતાં, અપીલકર્તા હિસાબોની સાચાશ અંગે પોતાની દલીલને સમર્થિત કરવામાં સમર્થ રહ્યો ન હતો એવો વડી અદાલતનો નિષ્કર્ષ નામંજૂર કરવો જ જોઈએ. ૧૧૩૬-સી-ડી-ઈ-એફ ૧.૨. અદાલત એમ અનુમાન કરશે કે વહનપાત્ર દસ્તાવેજ પ્રતિફળ માટે છે, જ્યાં સુધી અને ત્યાર પછી, તેના સમક્ષ રહેલી બાબત પર વિચાર કર્યા બાદ, તેને અથવા તો એવું વિશ્વાસ ન થાય કે પ્રતિફળ અસ્તિત્વમાં નથી, અથવા પ્રતિફળના અનસ્તિત્વને એટલું સંભાવ્ય ન માને કે સમજદાર વ્યક્તિએ, વિશિષ્ટ પ્રકરણની પરિસ્થિતિઓમાં, પ્રતિફળ અસ્તિત્વમાં નથી એવી ધારણાના આધારે વર્તવું જોઈએ. આવા અનુમાનનું ખંડન કરવા માટે, જે જરૂરી છે તે સંભાવ્ય બચાવ

ઊભો કરવો છે. ઉક્ત હેતુ માટે પણ, ફરીયાદી તરફથી રજૂ કરાયેલા પુરાવા પર આધાર રાખી શકાય. સામાવાળાએ પ્રતિફળના અસ્તિત્વનું સીધા પુરાવાથી ખંડન કરવું આવશ્યક નથી. ૧૧૩૮-બી-સી; ૧૩૯-એ)

ભારત બેરલ એન્ડ ડ્રમ મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપની વિ. અમીન ચંદ પાયરે/અલ, [૧૯૯૯] ૩ એસ.સી.સી. ૩૫, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

૧.૩. પુરાવાનો માપદંડ સ્પષ્ટપણે સંભાવનાઓના પ્રાધાન્યનો છે. સંભાવનાઓના પ્રાધાન્યનો અનુમાન માત્ર નોંધાયેલ અભિલેખ પર ઉપલબ્ધ સામગ્રી પરથી જ નહીં, પરંતુ તે જે પરિસ્થિતિઓ પર આધાર રાખે છે, તેના સંદર્ભથી પણ કાઢી શકાય છે .. ૧૧૩૯-બી)

૧.૪. અધિનિયમ હેઠળ ઉપજાવવામાં આવતી અનુમાનધારણા માત્ર પુરાવાત્મક મૂલ્ય ધરાવે છે. અનુમાનધારણાઓ પુરાવા અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર ઉપજાવવામાં આવે છે. એક તથ્ય અંગે ઉપજાવવામાં આવેલી અનુમાનધારણા અન્ય તથ્ય અંગે અનુમાનધારણા ઉપજાવવાના હેતુસર પણ પુરાવા બની શકે છે. ૧૧૩૯-સીજે... ,૨.૧. ફરિયાદી સ્ટોક એક્સચેન્જનો સભ્ય હતો. સ્ટોક એક્સચેન્જ સંબંધિત વ્યવહારો અધિનિયમો અને વૈધાનિક નિયમો દ્વારા નિયમિત થાય છે. જો કોઈ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર સ્ટોક એક્સચેન્જના સભ્યને હિસાબની પુસ્તકો નિર્ધારિત રીતથી જાળવવાની આવશ્યકતા હોય, તો તેને તેમ કરવું ફરજિયાત બને, કારણ કે નિયમોની ફરજિયાત જોગવાઈઓના પાલનના અભાવે દંડની જોગવાઈ ઉપજી શકે છે. બંને

પક્ષકારોને એકબીજા પર આધાર રાખવો પડે. તે હેતુસર, અદાલતો આવા વ્યવસાયમાં પ્રચલિત પ્રથાનો ન્યાયિક નોંધ પણ લઈ શકે છે. અપિલીય ન્યાયાધીશે યોગ્ય રીતે તેમ કર્યું હતું. ૧૧૩૯-ડી-ઈઆઈ

૨.૨. ફરિયાદીની નિશ્ચિત બાબત એવી હતી કે ચેક આરોપીએ પોતાની દેવાની જવાબદારીની ચૂકવણી માટે આપ્યો હતો. ઉક્ત દેવાની જવાબદારી વ્યવહારોના આધારે ઉભી થઈ હતી. આ વ્યવહારો સાબિત કરવા માટે દ્વિતીય સામાવાળાએ હિસાબની પુસ્તકો દાખલ કરી હતી. ફરિયાદી દ્વારા જાળવવામાં આવેલી હિસાબની પુસ્તકોમાંથી બાબતોની સાચી સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થતી નથી તેમ જણાયું હતું. ૧૧૩૯-એફ.આઈ.

૨.૩. હાલના કેસમાં ફરિયાદી વિરુદ્ધ કાઢવા યોગ્ય બે પ્રતિકૂળ અનુમાન આ મુજબ છે:

(૧) તેણે જાનીજોઈને પોતાના હિસાબના પુસ્તકો રજૂ કર્યા નથી.

(૨) તે કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જના ઉપનિયમો અનુસાર વૈધાનિક હિસાબી પુસ્તકો અને અન્ય રજીસ્ટરોનું સંવર્ધન કરતો ન હતો.

વધુમાં, આરોપી પરનો ભાર ફરિયાદ પક્ષના ભાર જેટલો ભારે નથી. તેની સરખામણી નાગરિક કાર્યવાહીમાં સામાવાળા સાથે કરી શકાય.

(૧૪૩-એફ-જીઆઈ)

હિતેન પી. દલાલ વિ. બ્રતિન્દ્રનાથ બેનર્જી, (૨૦૦૧૧૬ એસીસી ૧૬;
ગોઆપ્લાસ્ટ

(પી) લિ. વિ. ચિક્કડ ઉર્સુલા ડી'સુઝા અને અન્ય, (૨૦૦૩૧ ૩ એસ.સી.સી.
૨૩૨; હરભજન સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય, એ.આઈ.આર. (૧૯૬૬)
એસ.સી. ૯૭; વી.ડી. ઝીંગન વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, એ.આઈ.આર. (૧૯૬૬)
એસ.સી. ૧૭૬૨; મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિ. વસુદેવ રામચંદ્ર કૈદલવાર, એ.આઈ.આર.
(૧૯૮૧) એસ.સી. ૧૧૮૬ અને દિલ્લી એડમિનિસ્ટ્રેશન મારફતે રાજ્ય વિ.
સંજય ગાંધી, એ.આઈ.આર. (૧૯૭૮) એસ.સી. ૯૬૧, નો ઉલ્લેખ કરવામાં
આવ્યો.

૩.૧. પ્રારંભિક પુરાવાનો ભાર ઉતારવાનો હતો તે માત્ર આરોપીનો જ હતો.
ફરિયાદ પક્ષનો કેસ ખોટો સાબિત કરવો તેની માટે અનિવાર્ય રીતે જરૂરી નહોતો.
કોઈ કેસના અપાયેલ તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં, આરોપીએ પ્રારંભિક ભાર
ઉતાર્યો છે કે કેમ તે તથ્યનો પ્રશ્ન ગણાય. તે પુરાવાની મૂળવણી સાથે સંબંધિત
બાબત હતી. હાઈકોર્ટે તેના વાદગ્રસ્ત ચુકાદામાં આ બાબતમાં અપીલ અદાલત
તરફથી થયેલી કોઈ ભૂલ દર્શાવી નહોતી. (૧૩૯-જી-એચઆઈ

—

જી. વાસુ વિ. સૈયદ યાસીન સિકુદ્દીન ક્વાડ્રી, એ.આઈ.આર. (૧૯૮૭) એ.પી.
૧૩૯, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૩. ૨ .. જો નાગરિક વાદપ્રક્રિયાના હેતુસર સામાવાળાને તેના ઉપર મૂકાયેલ પ્રાથમિક ભાર ઉતારવા માટે કોઈ પુરાવો રજૂ કરવાની ફરજ ન હોય, તો તો વધુ જ કારણસર ફોજદારી આરોપીને પણ સાક્ષીપેટીમાં પ્રવેશ કરવાની તથા પોતાની બચાવના સમર્થનમાં અન્ય સાક્ષીઓની તપાસ કરવાની જરૂર નથી. તે અંગે પુનરોચ્ચારપૂર્વક કહેવું યોગ્ય છે કે, હાઈકોર્ટે જેમ ઠરાવ્યું છે તેમ, તેને ફરિયાદ પક્ષનો કેસ સંપૂર્ણપણે ખોટો સાબિત કરવાની આવશ્યકતા નથી. અનુમાન એ કેટલાક તથ્યોના અસ્તિત્વમાંથી ઉપજાવાતી કાનૂની અથવા તથ્યાત્મક ધારણા છે. (૧૪૧-બી-સી]

પી. રામનાથ અચ્યર દ્વારા રચિત એડવાન્સડ લો લેક્સિકોન, ૩જી આવૃત્તિ, પાનું ૩૬૯૭ પર, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૩.૩. પક્ષકારોએ નીચલી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરેલા પુરાવાઓમાંથી એક જ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે આરોપી પોતાનો પ્રારંભિક ભાર ઉતારવામાં સક્ષમ રહ્યો હતો. ત્યારબાદ પોતાનો કેસ સાબિત કરવાનો ભાર ફરિયાદી પર ખસ્યો હતો. તે તેવું કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યો. ફરિયાદીની આ રજૂઆત કે આરોપીએ પોતાની સંપૂર્ણ જવાબદારીનો ઇનકાર કર્યો ન હતો અને વિવાદ માત્ર દેવાની રકમની માત્રા સંબંધિત હતો, સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. આરોપીએ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે કંઈ બાકી નથી અને ચેક સુરક્ષા સ્વરૂપે આપવામાં આવ્યો હતો. બચાવને સંભવિત તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જો આ બચાવ સંભવિત તરીકે સ્વીકાર્ય હોય, તો તે માટેનો ચેક દેવાની ચુકવણી માટે આપવામાં આવ્યો હતો એવું

માનવામાં આવી શકતું નથી અને તેથી તે અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ની પરિધિમાં આવશે નહીં. (૧૪૫-ડી-ઈ-એફ]

૪. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં, હાઈકોર્ટે એક અપીલને નિર્દોષ છૂટકારા વિરુદ્ધની અપીલ તરીકે ગણાવી સ્વીકારી હોવા છતાં, હકીકતમાં તે પુનરીક્ષણ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરી રહી હતી. નિર્દોષ છૂટકારાના ચુકાદા વિરુદ્ધ અપીલીય સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે પણ, હાઈકોર્ટે કાયદાના સુસ્થાપિત સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ હતા કે જ્યાં બે અભિપ્રાયો શક્ય હોય ત્યાં અપીલીય અદાલતે નીચેની અદાલત દ્વારા નોંધાયેલ નિર્દોષ છૂટકારાના નિષ્કર્ષમાં હસ્તક્ષેપ કરવો ન જોઈએ. (૧૪૫-એચ; ૧૪૬-એ(

ફોજદારી અપીલી અધિકારક્ષેત્ર: ક્રિમિનલ અપીલ નં. ૧૦૧૨ સન ૧૯૯૯.

કેરળાની વડી અદાલતના ક્રિ.! અપીલ નં. ૧૪૫/૧૯૯૬ માં તા. ૨૪.૫.૧૯૯૯ના ચુકાદામાંથી.

એલ. નાગેશ્વર રાવ અને સી.કે. સાસી અપીલકર્તા તરફે.

ઈ.એમ.એસ. અનમ, એમ.કે. શ્રીગેશ અને કે.આર. સશિપ્રભુ સામાવાળાઓ તરફથી.∴'અદાલતનો ચુકાદો આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો હતો

એસ.બી. સિંહા, ન્યાયાધીશ. દ્વિતીય સામાવાળા કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જના સભ્ય હતા. અપીલકર્તા ઉક્ત સ્ટોક એક્સચેન્જમાં દ્વિતીય સામાવાળા મારફતે

શેરોમાં લેવડદેવડ કરતા હતા. તેઓ થોડા સમયથી વ્યવસાયિક સંબંધોમાં હતા. આ અપીલમાં દ્વિતીય સામાવાળા દ્વારા અપીલકર્તા વિરુદ્ધ ૧૯. ૧૧.૧૯૯૨ના રોજ વટાઘાટપાત્ર દસ્તાવેજ અધિનિયમ (સંક્ષેપમાં "અધિનિયમ") ની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ગુનો થયાનો આક્ષેપ કરતાં એક ફરિયાદ અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી, જે નીચેના આક્ષેપોના આધારે હતી:

બીજા સામાવાળા "મિધુ એન્ડ મિધુન્સ કો." નામ અને શૈલી હેઠળ સ્ટોક તથા શેર દલાલોના વ્યવસાયનું સંચાલન કરતા હતા. તે એકમાત્ર માલિકીનું ધંધાકીય સંસ્થાન છે. અપીલકર્તા પણ તેમની શેર દલાલ તરીકેની હેસિયતથી તેમની મારફતે શેરોમાં વ્યવહારો કરતા હતા. આ બાબત વિવાદિત કરવામાં આવી નથી કે અપીલકર્તાએ ખાતું બંધ કરી દીધું હતું અને તેથી જ્યારે પ્રશ્નાધીન ચેક તારીખ ૩૧.૭. ૧૯૯૨ (આંક પી-૧), જે સિન્ડિકેટ બેંકની એર્નાકુલમ બેન્ક રોડ શાખા ઉપર દોરાયેલો હતો, ફરિયાદીએ પોતાના બેંકરો, એટલે કે, સિન્ડિકેટ બેંકના કોચિન સ્ટોક એક્સચેન્જ એક્સટેન્શન કાઉન્ટર મારફતે વસૂલાત માટે રજૂ કર્યો, ત્યારે તે જ.૮.૧૯૯૨ના રોજ "ખાતું બંધ" એવી નોંધ સાથે પરત કરવામાં આવ્યો હતો.

કથિત રીતે, આમ, દર્શાવેલ વ્યવહારોને સંબંધિત અપીલકર્તા તરફથી તેને રૂપિયા ૩,૦૦,૦૩૩/- ની રકમ બાકી અને ચૂકવવાપાત્ર હતી. કહેવાય છે કે અપીલકર્તાએ રૂપિયા ૫૦૦૦/- ની રકમ રોકડમાં ચૂકવી હતી અને વિજયા બેંકની એર્નાકુલમ બ્રોડવે શાખા ઉપર આંકેલ, તારીખ ૧૭.૮.૧૯૯૨ નો રૂપિયા

૨,૯૫,૦૩૩/- ની રકમનો વધુ એક ચેક જારી કર્યો હતો. દર્શાવેલ ચેક, જે આંક પી-૩ હતો, તે જ બેંકરો મારફતે ૧૮.૮.૧૯૯૨ ના રોજ નગદીકરણ માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ અપીલકર્તાના ખાતામાંની નાણાંરાશિ અપર્યાપ્ત હોવાનું જણાતાં ૧૯.૮.૧૯૯૨ ના રોજ તેનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો.

ફરિયાદીએ તા. ૨૭.૮.૧૯૯૨ના રોજ ઉક્ત ચેકના અનાદરના સંબંધમાં અપીલકર્તાને જાણ કરતી નોટિસ જારી કરી હતી. તેણે ઉક્ત નોટિસનો જવાબ મોકલ્યો હતો. અપીલકર્તાનો બચાવ એવો હતો કે પ્રથમ ચેક તેના દ્વારા સામાવાળા નં. ૨ને સુરક્ષા હેતુસર આપેલ ખાલી ચેક હતો. બીજો ચેક ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૨માં જારી કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ડિસ્કાઉન્ટિંગના હેતુ માટે આપવામાં આવ્યો હતો.

સામાવાળાએ સંબંધિત કોઈ કરાર નોંધ જારી કરી ન હોવાનું કહેવાય છે. નીચલી અદાલતમાં, સામાવાળા નં. ૨ એ પોતાને સહિત પાંચ સાક્ષીઓની તપાસ કરી હતી. અપીલકર્તાએ ત્રણ સાક્ષીઓની તપાસ કરી હતી. તથાપિ, સામાવાળા નં. ૨ એ અપીલકર્તા સાથે થયેલ વ્યવહારો સાબિત કરવા માટે ખાતાવહીના મૂળ પુસ્તકો રજૂ કર્યા નહોતાં.

અપીલકર્તા વિરુદ્ધ ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહી માત્ર તા. ૧૭ .૮.૧૯૯૨ના ચેકના અનાદર સુધી મર્યાદિત હતી.

ઉક્ત કાર્યવાહીમાં, હાલના અપીલકર્તાએ એવી અરજી કરી હતી કે સામાવાળા નં. ૨ નાણાકીય સહાયની અછતમાં હતો અને તેની મુશ્કેલીઓમાંથી બહાર આવવા માટે તેને ઋણરૂપે રૂપિયા ૨,૯૫,૦૩૩/- ની રકમનો ચેક આપવામાં આવ્યો હતો. તેણે નીચલી અદાલત સમક્ષ પોતાનો પુરાવો પણ રજૂ કર્યો હતો. નીચલી અદાલતે તા. ૧૫.૭.૧૯૯૪ ના પોતાના ચુકાદામાં એવો મત વ્યક્ત કર્યો હતો કે હાલનો અપીલકર્તા અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ મુજબ તેના ઉપર મૂકાયેલ પુરાવાનો ભાર ઉતારવામાં નિષ્ફળ ગયો હતો અને એમ જણાવ્યું હતું:

આ કેસમાં રજૂ થયેલા પુરાવાના આધારે, મને એવું માનવું પડે છે કે આરોપી આંક પી૩ ચેક સંબંધે ઉપલબ્ધ અનુમાનોનું ખંડન કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યો છે. ફરિયાદી સાક્ષી ૧ નો આ કેસ કે આરોપીએ daarin દર્શાવેલ તારીખે તેની બાકી રહેલ જવાબદારીની ચુકવણી કરવા માટે ચેક જારી કર્યો હતો, તે આંક ૦૨ થી ૦૯ દ્વારા સમર્થિત થાય છે. ફરિયાદીનો આ કેસ કે આરોપીએ રૂ. ૫,૦૦૦/- ચૂકવ્યા હતા અને ત્યારબાદ તેણે આંક પી૩ ચેક જારી કર્યો હતો, તે આ પરિસ્થિતિમાં જ સ્વીકારવાનો રહે છે. હું એવું નિષ્કર્ષ કરું છું કે ચેક ફરિયાદી પ્રત્યે કાયદેસર બાકી રહેલ જવાબદારીની ચુકવણી કરવા માટે આરોપી દ્વારા જારી કરવામાં આવ્યો હતો; મુદ્દાનો તે અનુસાર જવાબ આપવામાં આવે છે.

ઉક્ત નિષ્કર્ષોના આધારે અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ અપીલકર્તા વિરુદ્ધ દોષિત હોવાનો નિર્ણય નોંધવામાં આવ્યો હતો. તેને એક વર્ષની સખત કેદની સજા ભોગવવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો.

અહીંના અપીલકર્તા દ્વારા તે વિરુદ્ધ પ્રાધાન્ય આપેલ અપીલ પર, ઉક્ત દોષિત ઠેરવવાનો ચુકાદો અને સજા, જોકે, રદ કરવામાં આવ્યા હતા. અપીલીય અદાલતે નોંધ પર રહેલા પુરાવાની અત્યંત વિગતવાર મૂલવણી કરી અને એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી કે અપીલકર્તા દ્વારા આપવામાં આવેલ સમજૂતી વધુ સંભાવ્ય હતી.

તથાપિ, ફરીયાદી તેનાથી વ્યથિત અને અસંતોષિત થઈ, વડી અદાલત સમક્ષ ક્રિમિનલ અપીલ દાખલ કરી, જે તા. ૨૪.૫.૧૯૯૯ના ચુકાદાથી મંજૂર કરવામાં આવી છે અને જે હાલ અહીં પડકારાધીન છે.

અપીલકર્તા તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન સિનિયર એડવોકેટ શ્રી એલ. નાગેશ્વર રાવની રજૂઆત એવી છે કે નીચલી અદાલત તથા હાઈકોર્ટે અધિનિયમની કલમ ૧૩૯નું ખોટું નિર્વચન અને ખોટો અર્થઘટન કર્યો હતો અને વધુમાં, આરોપી પોતાના ઉપર મૂકાયેલ પ્રારંભિક ભાર ઉતારી દેતાં, પુરાવાનો ભાર ફરીથી ફરીયાદ પક્ષ પર પરત આવે છે એવા કાનૂની સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં લેવામાં નિષ્ફળ ગઈ હતી.

વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, હાઈકોર્ટે આ નિષ્કર્ષ પર પહોંચતાં ગેરકાયદેસર રીતે અને અધિકારક્ષેત્ર વિના કાર્ય કર્યું હતું કે આરોપી માટે એ સાબિત કરવાનું હતું કે તેણે અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ઉદ્દેખિત સ્વરૂપનો ચેક, કોઈ દેવું અથવા અન્ય દાયિત્વના સંપૂર્ણ અથવા આંશિક નિર્વહ માટે પ્રાપ્ત કર્યો ન હતો એવી કાનૂની ઉપધારણાને ખંડિત કરવા માટે હકારાત્મક પુરાવા રજૂ કરીને પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરવી.

શ્રી ઇ.એમ.એસ. અનામ, સામાવાળાની તરફેથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલે, બીજી તરફ, દલીલ કરી કે અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ મુજબ આરોપી વિરુદ્ધ ઊભી થતી વૈધાનિક ધારણા ભલે ખંડનીય હોય, તેમ છતાં તે પ્રશ્નનો નિર્ધારણ તેની કલમ ૧૧૮(એ) મુજબ ઊભી થતી બીજી ધારણાને ધ્યાનમાં લઈને કરવો પડશે. વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, અપીલકર્તાએ કેટલીક લેવડદેવડ સંબંધિત હિસાબના નિવેદનનો વિવાદ કર્યો નહોતો. તેણે કેટલીક લેવડદેવડ સંબંધે પોતાની જવાબદારીનો સ્વીકાર પણ કર્યો હતો. આ પરિસ્થિતિમાં, એવી રજૂઆત કરવામાં આવી કે વિવાદ માત્ર ઋણની રકમની માત્રા સુધી મર્યાદિત હોવાથી, અપીલકર્તા વિરુદ્ધ અધિનિયમની કલમ ૧૧૮(એ) ને કલમ ૧૩૯ સાથે વાંચતાં ઊભી થતી ધારણાને તે ખંડિત કરી શક્યો નથી, અને તેથી વડી અદાલતનો આવેદિત ચુકાદો અપીલકર્તા વિરુદ્ધ યથાવત્ રાખવો જોઈએ.

વિદ્વાન વકીલે અવલોકન કરેલા કાયદાના સિદ્ધાંતો તરફ પ્રવર્તતા પહેલાં, અમુક વ્યાપક તથ્યોનો અમે ઉલ્લેખ કરી શકીએ.

અપીલકર્તા દ્વારા આંક પી-૧, ૨ અને ૩ એવા ત્રણ ચેકો જારી કરવામાં આવ્યા હોવાની બાબત વિવાદમાં નથી. તેમ છતાં, આરોપી મુજબ, ચેકોમાંથી એક, એટલે કે આંક પી-૧, કોરો હતો.

કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જની સ્થાપના સિક્યોરિટીઝ કોન્ટ્રાક્ટ્સ (રેગ્યુલેશન) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ હેઠળ કરવામાં આવી છે. તેનું શાસન સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની જોગવાઈઓ તેમજ

૧૯૫૬ના અધિનિયમ હેઠળ બનાવવામાં આવેલા સિક્યોરિટીઝ કોન્ટ્રાક્ટ્સ (રેગ્યુલેશન) નિયમો, ૧૯૫૭ દ્વારા થાય છે.

કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જમાં દલાલો દ્વારા કરવામાં આવતા વ્યવહારો તેના દ્વારા ઘડવામાં આવેલા ઉપનિયમો તેમજ એક્સચેન્જ હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમો દ્વારા શાસિત થાય છે, જે કાયદા હેઠળ બનાવવામાં આવેલા ઉપનિયમો પણ છે અને જે આંક ડી-૧૫ તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવ્યા હતા, જેના મુજબ અન્ય બાબતો ઉપરાંત ટ્રેડિંગ સેશનો, અર્થાત્ કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જના સભ્યોની બેઠકો, એક્સચેન્જના મકાનના તળિયે જ યોજાવાની હોય છે; જેમાં પ્રવેશ માત્ર તેના સભ્યોને જ મર્યાદિત છે. રોકાણકારો અને સ્ટ્રેબાજો દ્વારા થતા તમામ વ્યવહારો એક્સચેન્જના સભ્યો મારફતે જ કરવા પડે. જ્યારે દ્વિતીય સામાવાળા સ્ટોક એક્સચેન્જનો સભ્ય હતો, ત્યારે અપીલકર્તા સભ્ય નહોતો. તેઓ કેરળ રાજ્યના ભિન્ન જિલ્લાઓના રહેવાસી છે. નિર્વિવાદ રીતે, અપીલકર્તા પોતાના શેરોની ખરીદી અને વેચાણના વ્યવસાય સંબંધિત વ્યવહારો કરવા માટે દ્વિતીય સામાવાળાની સેવાઓ લેતો હતો.

સિક્યોરિટીઓ અંગે ૧૪ દિવસની અવધિ માટે કરવામાં આવેલ તમામ સોદાઓને સેટલમેન્ટ તરીકે ઉદ્દેખિત છે. નિર્ધારિત પ્રારૂપ મુજબ ફોર્મ એમાં, કોન્ટ્રાક્ટ નોટ સાથે, હિસાબનું નિવેદન દલાલ દ્વારા રોકાણકારને આપવામાં આવે છે. કોન્ટ્રાક્ટ નોટમાં ખરીદાયેલ અથવા વેચાયેલ સિક્યોરિટીઓના હિસાબ, તેની જથ્થા, દર તેમજ વ્યવહારની તારીખનો સમાવેશ થાય છે. તે જ એ હેતુથી જારી કરવામાં

આવે છે કે રોકાણકાર કોન્ટ્રાક્ટ નોટમાં થયેલી નોંધોની હિસાબના નિવેદનમાં કરવામાં આવેલી નોંધો સાથે તુલના કરી શકે અને તેમાં સમાવાયેલ વિગતોની પુષ્ટિ કે નકારી શકે. પક્ષકારો વચ્ચેનો વિવાદ વર્ષ ૧૯૯૧-૯૨ દરમિયાનના સેટલમેન્ટ નં. ૧૫ થી ૨૨થી આવરી લેવાયેલો જણાય છે. દ્વિતીય સામાવાળાએ પોતાના પુરાવામાં સ્વીકાર્યું હતું કે આંક ડી-૨ થી ડી-૯, પી-૧૦ શ્રેણી સાથે અનુરૂપ હતા, જે સેટલમેન્ટ નં. ૧૫/૯૧ થી ૨૨/૯૨ને સંબંધિત હતા અને જેમાં તેની અને અપીલકર્તા વચ્ચે રૂ. ૩,૦૦,૦૩૩/- ની રકમના કરાયેલા વ્યવહારો દર્શાવવામાં આવ્યા હતા.

અપીલકર્તાના જણાવ્યા મુજબ, આંક ડી-૨ થી ડી-૯ વ્યવહારોના યોગ્ય હિસાબો દર્શાવતા નહોતા અને તેમાં કરવામાં આવેલી નોંધો ખોટી છે. આગળની તેની દલીલ એ હતી કે ચેકની તારીખ (જે આંક પી-૩ છે) તેની પોતાની હસ્તલિપિમાં નહોતી, જે ફરિયાદીને આપેલ હતી જેથી તે ફરિયાદીને તે ડિસ્કાઉન્ટ કરવામાં સહાય કરી શકે અને તેની આર્થિક તંગીઓને દૂર કરી શકે.

જ્ઞાત અપિલ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે આ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું કે જો વિવિધ વ્યવહારોની વિગતો સમાવવામાં લેતા સાચા અને યોગ્ય હિસાબ તરીકે આંક પી-૧૦ શ્રેણીને અનુરૂપ આંક ડી-૨ થી ડી-૯ હિસાબો પર વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ ન હોય, તો ફરિયાદીની બાબત પાયાથી પડી જશે, કારણ કે અપીલકર્તા દ્વારા ચેક જારી કરવાની વાર્તા તેનો આધાર લઈ સ્થાપિત કરી શકાતી ન હતી. બીજા સામાવાળાની આ દલીલ અંગે કે અપીલકર્તા આંક પી-૧૦

શ્રેણીની યોગ્યતા અંગે વાંધો ઉઠાવવામાંથી પ્રતિબંધિત અને રોકાયેલો હતો, કારણ કે તેણે તેની યોગ્યતા સ્વીકારી અને માન્ય કરી હતી, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું:

એમ.એસ. નારાયણન મેનન @મણી વિ. કેરળ રાજ્ય (સિંહા, .લ.] જ ૩૩" ... સૂક્ષ્મ તપાસ કર્યા પછી હું આ મતનો છું કે ફરિયાદપક્ષના સાહેદ ૧ તરફથી કરવામાં આવેલું ઉક્ત દલીલ સ્વીકારી શકાતી નથી. આંક પી. ૧૦ શ્રેણીમાં સમાવિષ્ટ ૨૪-૧-૧૯૯૨, ૭-૨-૧૯૯૨ અને ૨૧-૨-૧૯૯૨ તારીખના હિસાબોના નિવેદનો, જે ૨૦મા, ૨૧મા અને ૨૨મા સેટલમેન્ટને લગતા છે (આંક ૦૭ થી ૦૯ને અનુરૂપ), તેમના પીઠભાગ પર એવો નોંધલેખ છે કે આ હિસાબો આરોપીએ પ્રાપ્ત કરીને સ્વીકારેલા હતા. પરંતુ, ૮-૧૧-૧૯૯૧, ૨૨-૧૧-૧૯૯૧, ૬-૧૨-૧૯૯૧, ૨૦-૧૨-૧૯૯૧ અને ૧૦-૧-૧૯૯૨ તારીખના હિસાબોના નિવેદનો, જે ૧૫મા, ૧૬મા, ૧૭મા, ૧૮મા અને ૧૯મા સેટલમેન્ટને લગતા છે અને આંક ૦૨ થી ૦૬ને અનુરૂપ છે, તેમની બાબતમાં એવો કોઈ નોંધલેખ નથી. તે ઉપરાંત, જો આંક ૦૨ થી ૦૯ સુધીના હિસાબો, જે આંક પી. ૧૦ શ્રેણીને અનુરૂપ છે, સચ્ચા હોય, તો તેમાં નોંધાયેલ તમામ વ્યવહારોને કોચિન સ્ટોક એક્સચેન્જ દ્વારા જાળવવામાં આવેલી આંક ડી. ૧૧ શ્રેણીની હિસાબી નોંધોમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. આંક ડી. ૧ શ્રેણીના હિસાબોને લઈને કોઈ વિવાદ નથી કે તે સત્તાવાર રીતે જાળવવામાં આવેલા હિસાબો છે, જે દરેક સેટલમેન્ટ પછી તૈયાર કરવામાં આવે છે અને જેના વ્યવહારો આંક ૦૧ મેમો

જેવા પુષ્ટિપત્ર મેમો દ્વારા કમ્પ્યુટરમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આંક પી.આઈ.ઓ. શ્રેણીના હિસાબોની તુલના સત્તાવાર રીતે મંજૂર કરાયેલ આંક ડી. ૧૧ શ્રેણીના હિસાબો સાથે કરવામાં આવે તો તે દર્શાવે છે કે આંક પી-૧૦ માં નોંધાયેલા રૂપિયા ૧૪,૬૩,૫૫૫/- ના વ્યવહારોનો આંક ડી. ૧૧ શ્રેણીમાં કોઈ હિસાબ મળતો નથી. આ કોઈ નાની રકમ નથી કે જેને સહેલાઈથી અવગણવામાં આવે. તેમાં કોઈ વિવાદ નથી કે આંક પી.આઈ.ઓ. શ્રેણીના હિસાબોમાં કરાર નંબરને લગતો કૉલમ શેરોની ખરીદી તથા વેચાણ બન્ને બાબતમાં ખાલી છોડવામાં આવ્યો છે. આરોપીનો ચોક્કસ કેસ એવો છે કે ફરિયાદપક્ષના સાહેદ ૧ આરોપીની તરફથી તેણે ખરીદેલા અને વેચેલા શેરોના વ્યવહારોને લગતી કરાર નોંધોની નકલો તેને આપતો નહોતો. આરોપીનું ઉપરોક્ત વર્ણન આંક પી.આઈ.ઓ. શ્રેણીમાં કરાર નંબર સંબંધિત ખાલી કૉલમોથી સંભાવ્ય બને છે. જો, ફરિયાદપક્ષના સાહેદ ૧એ દાવો કર્યો છે તેમ, તેણે આરોપીને તાત્કાલિક કરાર નોંધો આપી હોત, તો આંક પી. ૧૦ શ્રેણીમાં કરાર નોંધ નંબર દાખલ કરવા માટેના સંબંધિત કૉલમો ભરેલા હોત. વધુમાં, ફરિયાદપક્ષના સાહેદ ૧નું માત્ર નિવેદન સિવાય કે આરોપીને જારી કરાયેલી કરાર નોંધોની કાર્બન નકલો તેની કબજામાં છે, અદાલત સમક્ષ તેને રજૂ કરવા બાબતમાં તેની તરફથી સંપૂર્ણપણે કોઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. હિસાબોના નિવેદનની સંબંધિત કરાર નોંધ સાથે તુલના કર્યા વિના, આરોપી માટે કે તે મુદ્દે કોઈ પણ સહાબાજ માટે, હિસાબોના નિવેદનમાં રહેલી નોંધોને પુષ્ટિ કરવી કે નકારી કાઢવી અશક્ય છે "

હિસાબના આઠ નિવેદનોમાંથી ત્રણ અંગે અપીલકર્તા દ્વારા કરવામાં આવેલ સ્વીકૃતિ અથવા કબૂલાતથી, વિધવાન અપીલીય અદાલતે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે માત્ર એટલા આધારથી જ પ્રતિબંધના સિદ્ધાંતને લાગુ પાડવા માટે પૂરતું માનવામાં આવી શકે નહીં. અપીલીય અદાલતે નોંધ્યું કે પક્ષકારો કોચિન સ્ટોક એક્સચેન્જમાં એકબીજાને વ્યક્તિગત રીતે ઓળખતા થયા હતા અને પંદર સમાધાનો સુધી તેઓ મળ્યા નહોતા. વધુમાં એવું પણ નિર્ધારિત થયું કે આવી ઓળખાણ ગાઢ વ્યાપારી સંબંધોમાં પરિવર્તિત થાય તે પહેલાં, વિશેષ સાવચેતીના ભાગરૂપે દ્વિતીય સામાવાળા દ્વારા અપીલકર્તા પાસેથી કંઈક સુરક્ષા માગવામાં આવી હતી, જેના માટે અપીલકર્તાના કહેવા મુજબ માત્ર એક ખાલી ચેક આપવામાં આવ્યો હતો. અદાલતે આ કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને એ નિષ્કર્ષે પહોંચી કે અપીલકર્તાનો ઉપરોક્ત વર્ણન વિશ્વસનીય અને સંભાવ્ય છે. આવું કરતાં, સમાન વ્યવહારોમાં હંમેશા કંઈક સુરક્ષા માગવાની જે વ્યાપારી પ્રથા છે તેની પણ નોંધ લેવામાં આવી હતી.

અપીલી અદાલતે આગળ વધુમાં ઠરાવ્યું કે અપીલકર્તાનો અભિગમ કોચિન સ્ટોક એક્સચેન્જના સહાયક સચિવ દ્વારા સમર્થિત થયો હતો, કારણ કે તેણે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે સભ્યો એક્સચેન્જની અંદર જ થતા વ્યવહારોમાં ધંધો ચલાવી શકતા હતા. નોંધવામાં આવ્યું હતું કે ઉક્ત સાક્ષીએ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે તેના તમામ સભ્યોને પાંચ વર્ષની અવધિ માટે નિર્ધારિત હિસાબી પુસ્તકો જાળવવાના ફરજિયાત હતા, પરંતુ અહીંના બીજા સામાવાળાએ સ્પષ્ટ અને

નિર્વિવાદ શબ્દોમાં સ્વીકાર્યું હતું કે તેણે વ્યવહારોનું રજિસ્ટર, જનરલ લેજર, કલાયન્ટ્સ લેજર, જર્નલ્સ અને પ્રાપ્ત તથા વિતરણ કરાયેલા શેરો અને સિક્યોરિટીઝની સંપૂર્ણ વિગતો દર્શાવતું દસ્તાવેજ રજિસ્ટર સહિતના નિર્ધારિત હિસાબી પુસ્તકો જાળવ્યા નહોતા. ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં એવું ઠરાવાયું હતું કે હિસાબના નિવેદનમાળાના આંક પી-૧૦, જે કોઈ પણ વૈધાનિક નિયમો સાથે અનુસરણીપાત્ર નહોતા, તેમને કોઈ સાબિતીજન્ય મૂલ્ય રહી શકતું નથી, ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જ દ્વારા સત્તાવાર રીતે જાળવવામાં આવેલી હિસાબના નિવેદનમાળાના ડી-૧૧ માં રૂપિયા ૧૪ લાખ જેટલા વ્યવહારો અંગે અગત્યના ઉદ્દેખોનો અભાવ હતો. વધુમાં, હિસાબી પુસ્તકો ધંધાની સામાન્ય પ્રક્રિયામાં જાળવવામાં આવ્યા નહોતા, તેથી તે પુરાવામાં ગ્રાહ્ય નહોતા અને તેથી તેમની પ્રામાણિકતા પ્રશ્ન માટે ખુલ્લી હતી. વિદ્વાન ન્યાયાધીશે વધુમાં એવો નિષ્કર્ષ કાઢ્યો કે બીજા સામાવાળા એ સાબિત કરી શક્યા નહોતા કે ભિન્નતાઓનું સમાધાન કરી શકાય, જેમ બીજા સામાવાળા દ્વારા તે કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે કેટલાક અન્ય વ્યવહારો એવા હતા જે કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જને સંબંધિત નહોતા, ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે અપીલકર્તાએ તે બાબતનો સ્પષ્ટ ઇનકાર કે વિવાદ કર્યો હતો અને સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જના વ્યવહારો સિવાય બીજા સામાવાળાને અન્ય સ્ટોક એક્સચેન્જોમાંથી શેરોની ખરીદી કે વેચાણ માટે તેણે ક્યારેય નિયુક્ત કર્યા નહોતા. અદાલતે વધુમાં નોંધ્યું હતું કે જ્યારે અપીલકર્તાની ડી.ડબલ્યુ.-૫ તરીકે તપાસ ચાલી રહી હતી ત્યારે બીજા સામાવાળા તરફથી

તેને એવો સૂચન પણ મૂકવામાં આવ્યો હતો કે બ્રોકરેજ, અરજીફોર્મોના મૂલ્ય અને અન્ય વ્યવહારોને કારણે તે સમાધાનો આંક પી-૧૦ ની શ્રેણી સાથે મેળ ખાતા નહોતા. નોંધપાત્ર રીતે એવું ઠરાવાયું હતું:

... જ્યારે પી.ડબ્લ્યુ.૧ પોતે જ પોતાના મૌખિક પુરાવામાં અથવા પોતાની ફરિયાદમાં કરાયેલ નિવેદનોમાં આવો કોઈ કેસ રજૂ કરતો નથી, ત્યારે આંક પી.આઈ.ઓ શ્રેણી અને આંક ડી.૧૧ શ્રેણી વચ્ચે રહેલી વિશાળ અસંગતતા અંગેનું સમજૂતીકરણ બચાવ પક્ષ તરફથી આપવામાં આવી શક્યું હોત. નીચલી અદાલતના મેજિસ્ટ્રેટે ઉપરોક્ત અસંગતતાને માત્ર એટલું નિરીક્ષણ કરીને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે તેમાં કેટલીક ફેરફારો છે. પ્રથમ તો, ફરિયાદીએ પોતે જ પોતાની લેખિત ફરિયાદમાં અથવા પોતાના સક્ષ્યમાં આવી કોઈ સમજવણી રજૂ કરી નથી ત્યારે બચાવ પક્ષને આવી સમજવણી આગળ ધપાવવાની છૂટ હતી જ નહીં. બીજું, આંકડાઓમાં રહેલી અસંગતતા ૧૪ લાખ રૂપિયાથી વધુ સુધી જાય છે. ડી.ડબ્લ્યુ.૪, કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જના એકિઝક્યુટિવ ડિરેક્ટર, એ અદાલત સમક્ષ વિશ્વસનીય રીતે સક્ષ્ય આપ્યું છે કે એક એક્સચેન્જનો સભ્ય તે એક્સચેન્જના ફ્લોરની બહાર વ્યવહાર કરી શકતો નથી અને જો તે આવો કોઈ વ્યવહાર કરે, જેને "કર્બ ટ્રાન્ઝેક્શન" કહેવાય છે, તો તેને જે એક્સચેન્જનો તે સભ્ય હોય તેમાં તેનો અહેવાલ આપવો પડે. પી.ડબ્લ્યુ.૧ નો એવો કોઈ કેસ નથી કે તેણે પોતાના દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈ પણ કર્બ ટ્રાન્ઝેક્શનનો અહેવાલ કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જને આપ્યો હોય. કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જ

દ્વારા જાળવાયેલા હિસાબના નિવેદનોની આંક ડી.૧૧ શ્રેણીમાં તેમાંથી એક પણ કર્બ ટ્રાન્ઝેક્શનનો સમાવેશ થતો નથી. જ્યારે સ્વીકાર્ય રીતે આરોપીએ પી.ડબ્લ્યુ.૧ ને માત્ર કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જ મારફતે જ શેરોની ખરીદી અને વેચાણ માટે રોક્યો હતો, ત્યારે કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જના ફ્લોરની બહાર પી.ડબ્લ્યુ.૧ દ્વારા કરવામાં આવેલા કર્બ ટ્રાન્ઝેક્શનોનો સમાવેશ કરતી આંક પી.આઈ.૦ શ્રેણીની હિસાબી નોંધો કોઈ જવાબદારી સાબિત કરવા માટે આરોપી વિરુદ્ધ મૂકી શકાતી નથી. પી.ડબ્લ્યુ.૧ મુજબ પણ તેની કમિશન (એટલે કે દલાલી) માત્ર ૦.૨૫% થી ૦.૭૫% સુધી જ છે. આરોપી, જેમણે ડી.ડબ્લ્યુ.૫ તરીકે પરીક્ષણ આપ્યું, તેમણે દબાવેલું કહ્યું છે કે કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જ દ્વારા જાળવાયેલા આંક ડી.૧૧ હિસાબના નિવેદનમાં દલાલીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય તો પણ તે હિસાબો આંક પી.આઈ.ઓ શ્રેણીના હિસાબો સાથે મેળ ખાતા નથી. અરજીપત્રકોના મૂલ્ય બાબતે, તે માત્ર ૨ રૂપિયા જેટલું જ થાય છે અને તે ૧૪ તથા વધારાના લાખ રૂપિયાની હદ સુધી તુલા ઝૂકાવી શકતું નથી ...

તેના વિરુદ્ધ, હાઈકોર્ટે ઉક્ત દલીલોનો બિલકુલ વિચાર કર્યો નહોતો. તે આ આધાર પર આગળ વધ્યું કે અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ દંડનીય ગુનાના ફરિયાદ પક્ષ સંબંધિત મામલામાં રજૂ થનાર પુરાવાનો વ્યાપ અને પરિધિ કાયદાની આવશ્યકતાઓથી આગળ ન જવો જોઈએ અને અધિનિયમ તથા નિયમોની જોગવાઈઓ મુજબ દ્વિતીય સામાવાળા દ્વારા જાળવાયેલા હિસાબોની સાચાશ અવિશ્વાસ કરવાનો આધાર બની શકતી નહોતી" ... ૧લા સામાવાળાની

દલીલ એવી છે કે આંક પી ૧૦ શ્રેણીમાં ઉદ્દેખિત તમામ વ્યવહારો અપીલકર્તાના શેર દલાલ તરીકેના નામે કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જ દ્વારા જાળવવામાં આવેલી આંક ડી ૧૧ શ્રેણીમાં મળતા નથી. અપીલકર્તાએ સામાવાળાની આ દલીલનું સ્પષ્ટીકરણ આપતાં જણાવ્યું છે કે સ્ટોક એક્સચેન્જની બહાર તેના દ્વારા કરાયેલા વ્યવહારો કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જ દ્વારા જાળવાયેલા હિસાબોમાં જોવા નહીં મળે અને તેથી આંક પી.આઈ.ઓ શ્રેણી અને આંક ડી ૧૧ શ્રેણી વચ્ચે ફરક છે."

હાઇકોર્ટે, અપીલીય અદાલત દ્વારા નોંધાયેલા તથ્યનાં નિષ્કર્ષોને ધ્યાનમાં રાખીને, અમારી દષ્ટિએ, ઉક્ત ચુકાદો પલટાવતા સ્પષ્ટ ભૂલ કરી છે. દ્વિતીય સામાવાળા નિઃસંદેહ પોતાના હિસાબી પુસ્તકોમાં રહેલી વિસંગતિઓ અંગે સ્પષ્ટીકરણ આપી શક્યો નહોતો. જો કેવળ સાક્ષીને સૂચન મૂકવાથી સિવાય દ્વિતીય સામાવાળા દસ્તાવેજી નોંધ પર એવો કોઈ સામગ્રી લાવી શક્યો ન હોય કે પક્ષકારો વચ્ચે કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જ મારફતે દાખલ કરાયેલા વ્યવહારો સિવાય અન્ય કોઈ વ્યવહારો હતા, તો આરોપી દ્વારા આપવામાં આવેલ સ્પષ્ટીકરણને નકારી શકાય તેમ નહોતું. હાઇકોર્ટે વધુમાં પણ અભિલેખ સંબંધિત સ્પષ્ટ ભૂલ કરી છે, કારણ કે તેણે એવો નિષ્કર્ષ નોંધ્યો કે અપીલકર્તાએ પોતે અથવા પોતાના પ્રતિનિધિ મારફતે આંક પી-૧૦ શ્રેણીમાં દર્શાવાયેલા ૧૬.૧૨.૧૯૯૧, ૨૦.૧૨.૧૯૯૧, ૨૮.૧૨.૧૯૯૧, ૪૦.૧.૧૯૯૨, ૨૪.૧.૧૯૯૨, ૭.૨.૧૯૯૨ અને ૨૧.૨.૧૯૯૨ તારીખના નિવેદનોને સાચા

તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. સ્વીકાર્ય રીતે, હિસાબના પાંચ નિવેદનો, જે આંક ડી-૨ થી ડી-૬ છે, તેમના સંબંધમાં કોઈ સ્વીકારોક્તિ હતી જ નહીં.

અભિલેખમાં થયેલ ઉક્ત ભૂલને ધ્યાનમાં લેતાં, આંક પી-૧૦ શ્રેણીના હિસાબોની સચોટતા અંગેની પોતાની દલીલને અપીલકર્તા પ્રમાણિત કરવામાં સફળ રહ્યો નહોતો, તે અર્થના વડી અદાલતના તારણો અસ્વીકારવા જ જોઈએ.

ઉપરોક્ત ઘટનાઓની પૃષ્ઠભૂમિને ધ્યાનમાં રાખતાં, અમારી સમક્ષ ઉઠાવવામાં આવેલા કાયદાકીય પ્રશ્નો પર વિચાર કરવો પડશે. ઉક્ત પ્રશ્નો તરફ અમે વળીએ તે પહેલાં, અમે અધિનિયમની કલમ ૧૧૮(એ) અને ૧૩૯ની જોગવાઈઓનું અવલોકન કરી લઈએ, જે નીચે મુજબ છે:

"૧ ૧ ૮. ચલણી લેખિત દસ્તાવેજો અંગેની અનુમાનધારણાઓ. વિરુદ્ધ બાબત સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી, નીચે મુજબની અનુમાનધારણાઓ કરવામાં આવશે:

(એ) પ્રતિફળ બાબતે - કે દરેક હસ્તાંતરયોગ્ય દસ્તાવેજ પ્રતિફળ માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો અથવા દોરવામાં આવ્યો હતો, અને એવો દરેક દસ્તાવેજ, જ્યારે તે સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય, પીઠલેખિત કરવામાં આવ્યો હોય, વાટાઘાટ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા હસ્તાંતરિત કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યારે તે પ્રતિફળ માટે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો, પીઠલેખિત કરવામાં આવ્યો હતો, વાટાઘાટ કરવામાં આવ્યો હતો અથવા હસ્તાંતરિત કરવામાં આવ્યો હતો."

૧૩૯. ધારકના હિતમાં અનુમાન.-વિરુદ્ધ સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી એવું અનુમાન કરવામાં આવશે કે એકના ધારકે ધારા ૧૩૮માં ઉદ્દેખિત સ્વરૂપનો ચેક, કોઈ દેવું અથવા અન્ય જવાબદારીના સંપૂર્ણ અથવા આંશિક પરિશોધન માટે, પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

અધિનિયમની કલમો ૧૧૮(એ) અને ૧૩૯ બંને હેઠળની ધારણાઓ ખંડનીય સ્વરૂપની છે.

'મે પ્રિઝ્યૂમ', 'શેલ પ્રિઝ્યૂમ' અને 'કોન્કલૂસિવ પ્રૂફ' જેવા અભિવ્યક્તિઓનો શું પ્રભાવ થશે તે બાબતનો આ અદાલતે યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (યુ.ઓ.આઈ.) વિ. પ્રમોદ ગુપ્તા (ડી) એલ.આર.એસ. દ્વારા અને અન્ય, [૨૦૦૫] ૧૨ એસ.સી.સી. ૧ માં નીચે મુજબના શબ્દોમાં વિચાર કર્યો છે:

... વિધાનમંડળે પંજાબ જમીન મહેસૂલ અધિનિયમની કલમ ૪૨ માં "પૂર્વધારિત ગણશે" અને "પૂર્વધારિત ગણી શકે" એવા બે ભિન્ન પ્રયોગો વાપર્યા છે તે સત્ય છે અને વધુમાં, સરકારમાં ખાણો અને ખનિજોનો હક નિહિત હોવાનું કહેવાય છે તે સંબંધે આવી પૂર્વધારણાના ખંડન માટેની રીત અને પદ્ધતિની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે, જ્યારે જમીનમાલિકોએ રાખી રાખેલી હોવાનું પૂર્વધારિત માનવામાં આવેલી જમીનો સંબંધે તેવી ગેરહાજરી વિષે જોગવાઈ છે; તેમ છતાં, તેમાંથી એવો અર્થ નીકળતો નથી કે "પૂર્વધારિત ગણશે" શબ્દો નિશ્ચિતરૂપે અંતિમ પુરાવા સમાન છે. "પૂર્વધારિત ગણી શકે" અને "પૂર્વધારિત ગણશે" આ પ્રયોગોના અર્થનો પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ની કલમ ૪ માં ઉદ્દેખપૂર્વક

નિર્વચન કરવામાં આવ્યું છે, જેના અવલોકનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે પણ અદાલતને કોઈ હકીકત પૂર્વધારિત ગણવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવે, ત્યારે તે હકીકત ખંડિત ન થાય ત્યાં સુધી અદાલતે તેને સાબિત થયેલી ગણવી રહે. તેથી, ઉક્ત જોગવાઈના અનુસંધાનમાં "પૂર્વધારિત ગણશે" આ પ્રયોગને "નિર્ણાયક પુરાવો"નો સમાનાર્થી માનવો શક્ય નથી...

પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૪ મુજબ, જ્યારે પણ અધિનિયમ દ્વારા એવું ઠેરવવામાં આવેલ હોય કે અદાલત કોઈ તથ્યનું અનુમાન કરશે, ત્યારે તે આવા તથ્યને સાબિત માનશે, જો સુધી અને જ્યાં સુધી તેનું ખંડન ન થાય. 'સાબિત' અને 'ખંડિત' શબ્દોની વ્યાખ્યા પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૩ માં (અર્થઘટન કલમમાં) નીચે મુજબ કરવામાં આવી છે: –

"સાબિત—કોઈ તથ્યને સાબિત કહેવાય છે જ્યારે, પોતાની સમક્ષ રહેલી બાબતોનું વિચારણા કર્યા પછી, અદાલત અથવા તો તે તથ્ય અસ્તિત્વમાં છે એમ માને છે, અથવા તેના અસ્તિત્વને એટલું સંભાવ્ય માને છે કે વિવેકી માણસે, તે નિર્દિષ્ટ કેસની પરિસ્થિતિઓ હેઠળ, તે અસ્તિત્વમાં છે એવી માન્યતા પર કાર્ય કરવું જોઈએ।

અસાબિત — કોઈ હકીકતને અસાબિત કહેવાય છે જ્યારે, પોતાની સમક્ષ રહેલી બાબતોનો વિચાર કર્યા બાદ, અદાલત અથવા તો એવું માને છે કે તે અસ્તિત્વમાં નથી, અથવા તેના અસ્તિત્વના અભાવને એટલો સંભવિત માને છે કે સમજદાર

માણસે, વિશિષ્ટ કેસની પરિસ્થિતિઓ હેઠળ, તે અસ્તિત્વમાં નથી એવી ધારણા પર કાર્ય કરવું જોઈએ."

અધિનિયમની કલમ ૧૧૮(એ) ના પીઠબળરૂપ સિદ્ધાંત પર 'સાબિત' અથવા 'અસાબિત' ની જણાવેલી વ્યાખ્યાઓ લાગુ કરતાં, અદાલત કોઈ ચલણયોગ્ય દસ્તાવેજ પ્રતિફળ માટે હોવાનું અનુમાન કરશે, જો સુધી અને જ્યાં સુધી તેના સમક્ષ રહેલી બાબતનું વિચારણા કર્યા બાદ તેને અથવા તો એવો વિશ્વાસ ન થાય કે પ્રતિફળ અસ્તિત્વમાં નથી, અથવા તે પ્રતિફળના અનસ્તિત્વને એટલું સંભાવ્ય માને કે સમજદાર મનુષ્યે, તે વિશિષ્ટ કેસની પરિસ્થિતિઓ હેઠળ, પ્રતિફળ અસ્તિત્વમાં નથી એવી માન્યતા પર કાર્ય કરવું જોઈએ. આવા અનુમાનનું ખંડન કરવા માટે, જે આવશ્યક છે તે સંભાવ્ય બચાવ ઊભો કરવો છે. જણાવેલ હેતુ માટે પણ, ફરિયાદીની તરફેથી રજૂ કરાયેલ પુરાવા પર આધાર રાખી શકાય.

આ અદાલતની ઢિ-ન્યાયાધીશ પીઠે ભારત બેરલ એન્ડ ડ્રમ મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપની વિ. અમીન ચંદ પાયરેલાલ, [૧૯૯૯] ૩ એસ.સી.સી. ૩૫ માં, જો કે તે એક દીવાની મામલો હતો, નીચે મુજબ કાયદાનો સિદ્ધાંત નિર્ધારિત કર્યો હતો:

ઉપરોક્ત રીતે નોંધાયેલા વિવિધ ચુકાદાઓના વિચારણા પછી, જે કાનૂની સ્થિતિ પ્રગટ થાય છે તે એવી છે કે એકવાર વચનપત્રના અમલની કબૂલાત થઈ જાય, ત્યારે કલમ ૧૧૮(એ) હેઠળ એવી ધારણા ઊભી થાય કે તે પ્રતિફળ દ્વારા સમર્થિત છે. આવી ધારણા ખંડનીય છે. સામાવાળા સંભવિત બચાવ ઊભો

કરીને પ્રતિફળના અસ્તિત્વના અભાવને સાબિત કરી શકે છે. જો સામાવાળાએ એ દર્શાવીને કે પ્રતિફળનું અસ્તિત્વ અસંભવિત હતું અથવા શંકાસ્પદ હતું અથવા તે ગેરકાયદેસર હતું, પુરાવાનો પ્રારંભિક ભાર ઉતારી દીધો હોવાનું સાબિત થાય, તો ત્યારબાદ ભાર વાદી તરફ ખસે છે, અને તેને હકીકતના પ્રશ્ન તરીકે તે સાબિત કરવું ફરજિયાત બનશે; અને તે સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો વિનિમયલક્ષી દસ્તાવેજના આધારે રાહત મેળવવાનો તેનો હક નકારી કાઢવામાં આવશે. સામાવાળા પર પ્રતિફળના અસ્તિત્વના અભાવને સાબિત કરવાનો ભાર સીધા પુરાવાથી અથવા તે જે પરિસ્થિતિઓ પર આધાર રાખે છે તેના સંદર્ભે સંભાવનાઓના પ્રબલ પ્રાધાન્યને નોંધપોથી પર લાવીને પણ ઉતારી શકાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં, કાયદા મુજબ વાદીને કેસમાં રજૂ થયેલા તમામ પુરાવા, જેમાં વાદીનો પોતાનો પુરાવો પણ સમાવેશ થાય છે, તેના પર આધાર રાખવાનો અધિકાર છે. જે કેસમાં સામાવાળા પ્રતિફળના અસ્તિત્વના અભાવને દર્શાવીને પુરાવાનો પ્રારંભિક ભાર ઉતારવામાં નિષ્ફળ જાય છે, તેવા કેસમાં વાદી તેના પક્ષે કલમ ૧૧૮(એ) હેઠળ ઊભી થતી ધારણાના લાભનો હકદાર ગણાશે. અદાલત સામાવાળાને સીધો પુરાવો રજૂ કરીને પ્રતિફળના અસ્તિત્વનો ઇનકાર સાબિત કરવા માટે આગ્રહ કરી શકશે નહીં, કારણ કે નકારાત્મક પુરાવાનું અસ્તિત્વ ન તો સંભવ છે અને ન તો કલ્પિત છે, અને એવો પુરાવો રજૂ કરવામાં આવે તો પણ તેને શંકાની દૃષ્ટિએ જ જોવાનો હોય છે....

અતએવ, આ અદાલતે સ્પષ્ટપણે એવું અભિપ્રેત કર્યું હતું કે સામાવાળા માટે પ્રતિફળના અસ્તિત્વને પ્રત્યક્ષ પુરાવા દ્વારા ખંડિત કરવું આવશ્યક નથી. પુરાવાનો માપદંડ સ્પષ્ટપણે સંભાવનાઓના પ્રાબલ્યનો છે. સંભાવનાઓના પ્રાબલ્ય અંગેનો નિષ્કર્ષ ફક્ત નોંધ પર રહેલી સામગ્રીમાંથી જ નહીં, પરંતુ તે જે પરિસ્થિતિઓ પર આધાર રાખે છે તેનાં સંદર્ભથી પણ ઉપજાવી શકાય છે.

કોઈ અધિનિયમ હેઠળ ઉદ્ભવાવવામાં આવતી ઉપધારણાને માત્ર પુરાવાકીય મૂલ્ય હોય છે. ઉપધારણાઓ પુરાવા અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર ઉદ્ભવાવવામાં આવે છે. એક હકીકત સંબંધે ઉદ્ભવાવવામાં આવેલી ઉપધારણા, બીજી બાબત હેઠળ ઉપધારણા ઉદ્ભવાવવા માટેના હેતુસર પણ પુરાવા બની શકે છે.

અહીંના બીજા સામાવાળા સ્ટોક એક્સચેન્જના સભ્ય હતા. સ્ટોક એક્સચેન્જ સંબંધિત વ્યવહારો કાયદાઓ અને વૈધાનિક નિયમો દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. જો કાયદાની જોગવાઈઓ મુજબ સ્ટોક એક્સચેન્જના કોઈ સભ્યને હિસાબી પુસ્તકો નિર્ધારિત રીતથી જાળવવા આવશ્યક હોય, તો તેને તે રીતે જાળવવા પડશે, કારણ કે નિયમોની ફરજિયાત જોગવાઈઓનું પાલન ન કરવાથી દંડની ફરજ ઊભી થઈ શકે છે. એ બાબત વિવાદાસ્પદ નથી કે રોકાણકારો દ્વારા શેરોની ખરીદી અને વેચાણને સમાવવામાં લેતા વ્યવહારો વિશ્વાસનો વિષય છે. બંને પક્ષોએ એકબીજા પર આધાર રાખવો પડે. તે હેતુસર, અદાલતો પણ આવા

વ્યવસાયમાં પ્રચલિત પ્રથાનો ન્યાયિક નોંધ લઈ શકે છે. વિદ્વાન અપીલીય ન્યાયાધીશે યોગ્ય રીતે એવું કર્યું હતું.

બીજા સામાવાળાનો નિશ્ચિત કેસ એવો હતો કે તારીખ ૧૭.૮.૧૯૯૨નો ચેક અપીલકર્તાએ પોતાની દેવાની ચુકવણી માટે જારી કર્યો હતો. ઉક્ત દેવાની જવાબદારી વ્યવહારોના આધારે ઊભી થઈ હતી. ઉક્ત વ્યવહારો સાબિત કરવા માટે બીજા સામાવાળાએ હિસાબની પુસ્તકો દાખલ કરી હતી. બીજા સામાવાળા દ્વારા રાખવામાં આવેલી હિસાબની પુસ્તકોમાં પરિસ્થિતિનું સાચું દર્પણ જોવા મળ્યું નહોતું. રૂપિયા ૧૪,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધુનો ભિન્નતા જોવા મળી હતી.

પ્રારંભિક પુરાવાનો ભાર ઉતારવો માત્ર અપીલકર્તાનું જ કાર્ય હતું. ફરિયાદ પક્ષનો કેસ ખોટો સાબિત કરવો તેના માટે અનિવાર્યપણે જરૂરી નહોતો. આપેલ હકીકતો અને પરિસ્થિતિઓમાં, આરોપીએ પ્રારંભિક ભાર ઉતાર્યો છે કે નહીં, તે હકીકતનો પ્રશ્ન રહેશે. તે પુરાવાની મૂલવણી સંબંધિત બાબત હતી. હાઈકોર્ટે પોતાના પડકારાયેલ ચુકાદામાં તે બાબતમાં અપીલીય અદાલતની તરફથી કોઈ ભૂલ દર્શાવી નહોતી.

એક અનુમાનનો પ્રભાવ શું થાય અને તેની પ્રકૃતિ કેવી હોય તે પ્રશ્ન આંધ્ર પ્રદેશ વડી અદાલતની પૂર્ણ પીઠ સમક્ષ જી. વાસુ વિ. સૈયદ યાસીન સિકુદ્દીન ક્વાદરી, એ.આઈ.આર. (૧૯૮૭) એ.પી. ૧૩૯ માં વિચારણા માટે આવ્યો હતો. એક માર્ગદર્શક ચુકાદામાં, રાવ, ન્યાયાધીશે (જેમ કે તે સમયે તેમના લોર્ડશીપ હતા) પૂર્ણ પીઠ તરફથી બોલતાં, પુરાવા અધિનિયમની વિવિધ જોગવાઈઓ તથા

મોટા પ્રમાણમાં ન્યાયપ્રસંગો અને અધિકૃત મતોનો ઉલ્લેખ કરીને આ મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું હતું: '."ઉપરોક્ત અધિકૃત મતો પરથી, અમે ધારણા કરીએ છીએ કે એકવાર સામાવાળા અદાલતના સંતોષ માટે એવો પુરાવો રજૂ કરે કે સંભાવનાઓના પ્રાબલ્યના ધોરણે વાદપત્રમાં અથવા દાવાની નોટિસમાં અથવા વાદીના પુરાવામાં જે રીતે પ્રતિફળ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે રીતે કોઈ પ્રતિફળ નથી, ત્યારે ભાર વાદી પર સ્થાનાંતરિત થાય છે અને અનુમાન 'અદૃશ્ય થઈ જાય છે' અને ત્યારબાદ તે સામાવાળાને વધુ સમય સુધી પીડતું રહેતું નથી."

આ ઉપરાંત એવો પણ નિર્ધાર થયો હતો:

"ઉપરોક્ત કારણોસર, અમારો એવો મત છે કે જ્યાં પ્રોમિસરી નોટ આધારિત દાવામાં, સામાવાળા દ્વારા પ્રોમિસરી નોટ કઈ પરિસ્થિતિઓમાં લખાવવામાં આવી હતી તે અંગે રજૂ કરાયેલ બાબત સ્વીકારવામાં આવતી નથી, ત્યાં પ્રોમિસરી નોટમાં રહેલ ઉલ્લેખોના આધારે અથવા દાવાની નોટિસમાં અથવા દાવાપત્રમાં અરજદાર દ્વારા રજૂ કરાયેલ બાબત સાચી નથી તે સામાવાળા સાબિત કરી શકે છે અને ધારા ૧૧૮ હેઠળની ધારણાનું ખંડન પોતાના પક્ષમાં અને અરજદારના વિરોધમાં સંભાવનાઓના પ્રાબલ્ય દર્શાવી કરીને કરી શકે છે. પ્રોમિસરી નોટને કોઈપણ પ્રકારના પ્રતિફળનો આધાર નથી તે સ્થાપિત કરવા માટે સંભવિત તમામ વિચારણીય પ્રકારના પ્રતિફળ અંગે તેને પુરાવો આપવાની જરૂર નથી. ધારા ૧૧૮ માં આવેલ 'જ્યાં સુધી વિરુદ્ધ સાબિત ન થાય' એવા શબ્દોનો અર્થ એવો નથી કે સામાવાળાએ આવશ્યકપણે એ બતાવવું જ પડે કે

દસ્તાવેજને કોઈપણ પ્રકારના પ્રતિફળનો આધાર નથી, પરંતુ સામાવાળાને અદાલતને એવો વિચાર કરવા વિનંતી કરવાનો વિકલ્પ છે કે પ્રતિફળનું અસ્તિત્વ ન હોવું એટલું સંભવિત છે કે સમજદાર માણસે, કેસની પરિસ્થિતિઓ હેઠળ, પ્રતિફળ અસ્તિત્વમાં ન હતું એવી ધારણા પર કાર્ય કરવું જોઈએ. ચદ્ધપિ પુરાવા સંબંધિત પ્રારંભિક ભાર ધારા ૧૧૮ ના બળે શરૂઆતમાં સામાવાળા પર મૂકવામાં આવે છે, છતાં પ્રોમિસરી નોટમાં અથવા દાવાની નોટિસમાં અથવા દાવાપત્રમાં દર્શાવ્યા મુજબનું એવું પ્રતિફળ અસ્તિત્વમાં નથી તે સંભાવનાઓના પ્રાબલ્યથી બતાવીને સામાવાળા તે ભારનું ખંડન કરી શકે છે, અને એકવાર આવી રીતે ધારણાનું ખંડન થઈ જાય, પછી ઉક્ત ધારણા 'અદૃશ્ય થઈ જાય છે'. પ્રારંભિક પુરાવા સંબંધિત ભારનું ખંડન કરવા માટે સામાવાળા પ્રત્યક્ષ પુરાવો અથવા પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવો અથવા કાનૂની અથવા હકીકતી ધારણાઓનો આધાર લઈ શકે છે. એકવાર આવો વિશ્વસનીય ખંડનાત્મક પુરાવો રજૂ કરવામાં આવે અને સ્વીકારવામાં આવે તેમજ સંભાવનાઓનું પ્રાબલ્ય સ્થાપિત થાય, ત્યારે પુરાવા સંબંધિત ભાર પાછો અરજદાર પર ખસે છે, જેના પર કાનૂની ભાર પડે છે. તે પછી ધારા ૧૧૮ હેઠળની ધારણા ફરીથી અરજદારના બચાવ માટે આવતી નથી. એકવાર બંને પક્ષો દ્વારા પુરાવો રજૂ કરવામાં આવે પછી, અદાલતે તે જ વિચારવાનો રહે છે અને પુરાવાનો ભાર તેની સમસ્ત મહત્તા ગુમાવી બેસે છે."જો નાગરિક કાર્યવાહી માટે સામાવાળા તેના પર મૂકાયેલા પ્રારંભિક ભારને ઉતારવા કોઈ પુરાવો રજૂ ન પડે, તો તો વધુ જ કારણસર, આરોપીએ પડે પોતાના બચાવના સમર્થનમાં સાક્ષીપેટીમાં પ્રવેશવાની અને અન્ય સાક્ષીઓની

તપાસ કરવાની જરૂર નથી. તે માટે ફરીથી કહેવું યોગ્ય રહેશે કે, હાઇકોર્ટે જેમ નિર્ધારિત કર્યું છે તેમ, તેને ફરિયાદ પક્ષનો કેસ સંપૂર્ણતઃ ખોટો સાબિત કરવાની જરૂર નથી.

કોઈ અનુમાન એ કેટલાક તથ્યોના અસ્તિત્વમાંથી આકર્ષવામાં આવેલું કાનૂની અથવા તથ્યાત્મક ધારણ છે.

પી. રામનાથ અચ્ચરનાં એડવાન્સ લો લેક્સિકોન, ૩૭ આવૃત્તિમાં, પાનું ૩૬૯૭ પર, 'અનુમાન' શબ્દની નીચે મુજબ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે:

"પૂર્વધારણા એ એવા તથ્યના અસ્તિત્વ અંગેનું અનુમાન છે, જે વાસ્તવમાં જાણીતું ન હોય, પરંતુ જે અન્ય કોઈ જાણીતાં તથ્ય સાથેના તેના સંબંધમાંથી ઉદ્ભવે છે.

અનુમાન એ તથ્યો અથવા પરિસ્થિતિઓના પુરાવાથી ઉપજાવવામાં આવેલું નિષ્કર્ષ છે અને વિરુદ્ધ પુરાવાથી ખંડિત ન થાય ત્યાં સુધી તે તથ્યો સ્થાપિત થયેલ છે એમ માનવામાં આવે છે.

અનુમાન એ તથ્યોમાંથી ઉપજાવવામાં આવેલો સંભાવ્ય પરિણામ છે (જે તથ્યો અથવા તો નિશ્ચિત હોય છે, અથવા સીધી સાક્ષી દ્વારા સાબિત થયેલા હોય છે) અને તે એવો આક્ષેપિત તથ્યની સત્યતા વિષે હોય છે જેના માટે સીધો પુરાવો ઉપલબ્ધ નથી. તેથી, કોઈપણ તથ્ય અંગેનું અનુમાન એ તે તથ્ય વિષેનું અન્ય જાણીતા તથ્યોમાંથી ઉપજાવેલું નિષ્કર્ષ છે." (એબોટ, સી.જે. મુજબ, આર. વિ.

બર્ડેટ, ૪ બી. એન્ડ એઈડ, ૧૬૧) 'અનુમાન' શબ્દ મૂળભૂત રીતે તર્કપ્રક્રિયાની ક્રિયા સૂચવે છે – ન્યાયનિર્ણયનું નિષ્કર્ષ; અને તેનો ઉપયોગ એવા તથ્યો અથવા નૈતિક પરિઘટનાઓ દર્શાવવા માટે થાય છે, જે અનુભવના આધારે અમને હંમેશા, અથવા સામાન્ય રીતે, અન્ય સંબંધિત તથ્યો સાથે જોડાયેલા હોવાનું જાણીતું હોય છે. (વિલ્સ ઓન સર્કમસ્ટાન્સિયલ એપિડન્સ)

અનુમાન એ એવો સંભાવિત તારણ છે, જે સામાન્ય બુદ્ધિ આવા કેસોમાં સામાન્ય રીતે સર્જાતી પરિસ્થિતિઓમાંથી ઉપજાવે છે. અતિ સૂક્ષ્મ અનુમાન પણ સંભાવનાના સ્વભાવનું જ હોય છે, અને નગણ્ય સંભાવનાથી લઈને સર્વોચ્ચ નૈતિક નિશ્ચિતતા સુધી તેની લગભગ અનંત કક્ષાઓ હોય છે.

ચુસ્ત અર્થમાં કહીએ તો, અનુમાન તે અનુમાનિત તથ્ય અને જે તથ્ય પરથી અનુસંધાન કરવામાં આવે છે તે તથ્ય વચ્ચે અગાઉથી જાણીતી અને નિશ્ચિત કરવામાં આવેલી જોડાણ પરથી ઊભું થાય છે."

અધિનિયમની કલમ જે ૧ ૮(એ) ની જોગવાઈઓ મુજબ જે અનુમાન ઊભું કરવાનું આવશ્યક હતું તેની અસર નોંધ્યા પછી, અમે તે અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ હેઠળના 'અનુમાન' બાબતે આ અદાલતનો એક નિર્ણય પણ નોંધ લઈ શકીએ.

હિ તેન પી. દલાલ વિ. બ્રતિન્દ્રનાથ બેનર્જી, [૨૦૦ ૧] ૬ એસસીસી ૧૬ માં, આ અદાલતની ૩-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે ઠરાવ્યું હતું કે અધિનિયમની કલમો

૧૩૮ અને ૧૩૯ ના કારણે, હકીકતના અનુમાનથી ભિન્ન કાનૂની અનુમાન ઊભું થાય છે, તેમ છતાં જ્યાં અનુમાન ઊભું કરવાની હકીકતસભર પાયા સ્થાપિત થાય છે તેવા દરેક કેસમાં તે અનુમાન ઊભું કરવાનું સિવાય અદાલત પાસે બીજો કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી. જોકે, ૩-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ માટે બોલતા પાલ, ન્યાયમૂર્તિ એ આ પ્રમાણે મત વ્યક્ત કર્યો હતો:

" ... અનુમાનો પુરાવાના નિયમો છે અને તે નિર્દોષિતાની અનુમાનધારણા સાથે વિરુદ્ધતા ધરાવતા નથી, કારણ કે અંતિમોક્તનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે ફરિયાદ પક્ષ આરોપી વિરુદ્ધનો કેસ વાજબી શંકાથી પર સાબિત કરવા માટે બાધ્ય છે. ફરિયાદ પક્ષ પરની આ બાધ્યતા, જ્યાં સુધી આરોપી અનુમાનિત હકીકતના અસ્તિત્વના અભાવની વાજબી શક્યતા દર્શાવતો પુરાવો રજૂ ન કરે, ત્યાં સુધી કાનૂની અથવા હકીકતી અનુમાનોની મદદથી પૂર્ણ કરી શકાય છે.

અન્ય શબ્દોમાં, કાનૂની અનુમાનનો આધાર રચવા માટે આવશ્યક તથ્યો અસ્તિત્વમાં હોય તો, અધિનિયમગત નિષ્કર્ષ ઉપાડવા સિવાય અદાલત પાસે કોઈ વિવેકાધિકાર બાકી રહેતો નથી; પરંતુ જે વ્યક્તિ વિરુદ્ધ આપું અનુમાન ઉપાડવામાં આવે છે તેને તે ખંડિત કરવાની અને તેના વિરુદ્ધ બાબત સાબિત કરવાની મનાઈ થતી નથી. કોઈ તથ્ય ત્યારે સાબિત થયેલું કહેવાય છે, જ્યારે,

"તેની સમક્ષ રહેલી બાબતોનું વિચારણા કર્યા પછી, અદાલત તો અથવા તેને અસ્તિત્વમાં હોવાનું માને છે, અથવા તેનું અસ્તિત્વ એટલું સંભવિત હોવાનું ગણે

છે કે વિશિષ્ટ મામલાની પરિસ્થિતિઓ હેઠળ એક વિવેકી વ્યક્તિએ તે અસ્તિત્વમાં છે એવી ધારણાને આધારે વર્તવું જોઈએ".

અતએવ, ખંડનને નિશ્ચિતરૂપે સ્થાપિત કરવું જરૂરી નથી, પરંતુ બચાવના સમર્થનમાં આવી સાબિતી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવી આવશ્યક છે કે જેથી અદાલત અથવા તો બચાવ અસ્તિત્વમાં છે એવું માને અથવા તેના અસ્તિત્વને યુક્તિસંગત રીતે સંભવિત ગણે, અને યુક્તિસંગતતાનું માપદંડ "વિવેકી વ્યક્તિ"નું છે.

તથાપિ, અદાલતને, ત્યાં પ્રસ્તુત થયેલી તથ્યપરિસ્થિતિમાં, આ પ્રશ્નની તપાસ કરવાની આવશ્યકતા નહોતી કે આરોપી પોતાના પર આવેલ ભારને ફરિયાદીએ પોતે જ નોંધ પર લાવેલી સામગ્રીમાંથી પણ ઉતારી શકે કે નહીં. વિધિ મુજબ સ્પષ્ટ છે કે તેને આવું કરવાનો અધિકાર છે.

ગોઆપ્લાસ્ટ (પી) લિમિટેડ વિ. ચિકો અર્સુલા ડિ'સૂઝા અને અન્ય, [૨૦૦૩] ૩ એસ.સી.સી. ૨૩૨, જેના પર વિદ્વાન વકીલ દ્વારા આધાર મૂકવામાં આવ્યો હતો, તેમાં આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ઊભી થતી અનુમાનધારણા પુરાવા રજૂ કરીને ખંડિત કરી શકાય છે અને અનુમાનધારણાને ખંડિત કરવા માંગતી વ્યક્તિ પર પુરાવાનો ભાર રહે છે. તેમાં વિચારણા માટે ઊભો થયેલો પ્રશ્ન એવો હતો કે શું ખાતાઓ બંધ કરવું અથવા ચુકવણી અટકાવવી અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળની દંડનીય જવાબદારીમાંથી બચવા માટે પૂરતું બચાવ બની શકે કે કેમ. આ પ્રશ્નનો જવાબ

નકારાત્મકમાં આપવામાં આવ્યો હતો. આવો પ્રશ્ન હાલના મામલામાં ઊભો થતો નથી.

કુંદન લાલ રઘારામ વિ. કસ્ટોડિયન, ઈવાક્ચૂઈ પ્રોપર્ટી, બોમ્બે, એ.આઈ.આર. (૧૯૬૧) એસ.સી. ૧૩૧૬ માં, સુબ્બા રાવ, ન્યાયાધીશે, જેમણે તે સમયે વિદ્વાન મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે પદ ધારણ કર્યું હતું, એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે કલમ ૧૧૮ ના પ્રાવધાનોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પુરાવાનો ભાર ઉતારવામાં આવ્યો છે કે નહીં તે પ્રશ્ન પર વિચાર કરતી વખતે, સંબંધિત પુરાવો રોકી રાખવાની પરવાનગી આપી શકાતી નથી. જો કોઈ સંબંધિત પુરાવો રોકી રાખવામાં આવે, તો અદાલત એવો અનુમાન કરી શકે કે જો તે રજૂ કરવામાં આવ્યો હોત, તો તે વાદી માટે પ્રતિકૂળ ગયો હોત. એવો અનુમાન સ્વયં અધિનિયમની કલમ ૧૧૮ હેઠળ ઊભા થતા અનુમાનને ખંડિત કરવા માટે પૂરતો હોવાનું માનવામાં આવ્યું હતું, અને તે અંગે નીચે મુજબ જણાવાયું હતું:

... સંક્ષેપમાં જણાવ્યું તો, પુરાવાનો ભાર કાયદા અથવા હકીકતના અનુમાનો દ્વારા સ્થાનાંતરિત થઈ શકે છે, અને કાયદાના અનુમાનો અથવા હકીકતના અનુમાનોનું ખંડન માત્ર પ્રત્યક્ષ અથવા પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવાથી જ નહીં, પરંતુ કાયદા અથવા હકીકતના અનુમાનો દ્વારા પણ થઈ શકે છે. અહીં અમારો સંબંધ કાયદાના અખંડનીય અનુમાનો સાથે નથી.

આ હાલના કેસમાં બીજા સામાવાળા વિરુદ્ધ બે પ્રતિકૂળ અનુમાન કાઢવા પાત્ર છે:

(૧) તેણે જાણબૂઝીને પોતાના હિસાબના પુસ્તકો રજૂ કર્યા નથી.

(૨) તે કોચીન સ્ટોક એક્સચેન્જના ઉપનિયમો મુજબ હિસાબની કાયદેસરની પુસ્તકો અને અન્ય નોંધવહીઓ જાળવી રાખતો ન હતો. વધુમાં, આરોપી પરનો ભાર ફરિયાદ પક્ષ જેટલો ભારે નથી. તેની તુલના નાગરિક કાર્યવાહીમાં સામાવાળા સાથે કરી શકાય. હરભજન સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. (૧૯૬૬) એસ.સી. ૯૭ માં, ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૪૯૯ ના અપવાદ ૯ નું રક્ષણ મેળવવા માટે આરોપીએ જે ભાર ઉતારવાનો હતો તે અંગે કાયદો નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યો હતો:

.. .બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આરોપી વ્યક્તિ પરનો ભાર નાગરિક કાર્યવાહી માં પક્ષકાર પર રહેલા ભાર સાથે સરખાવી શકાય એવો હોઈ શકે છે, અને જેમ નાગરિક કાર્યવાહી માં કોઈ મુદ્દાનો વિચાર કરતી અદાલત સંભાવનાઓની કસોટી અપનાવીને પોતાનો નિર્ણય કરે છે, તેમ ફોજદારી અદાલતે પણ એવું માનવું જોઈએ કે આરોપી દ્વારા લેવાયેલ બચાવ પુરવાર થયો છે, જો તેની તરફથી રજૂ કરાયેલા પુરાવાથી સંભાવનાનો પ્રાબલ્ય સ્થાપિત થાય ...

વી.ડી. ઝીંગન વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, એ.આઈ.આર. (૧૯૬૬) એસ.સી. ૧ ૭૬૨ માં, એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું:

.. .એ સુસ્થાપિત છે કે જ્યાં કોઈ મુદ્દાનો ભાર આરોપી પર હોય છે, ત્યાં તેના માટે તે ભારનો નિર્વહ પોતાની બાબત વાજબી શંકાથી પર સાબિત કરવા માટે પુરાવા રજૂ કરીને કરવો આવશ્યક નથી

[મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિ. વાસુદેવ રામચંદ્ર કાઈદાવાર, એ.આઈ.આર. (૧૯૮૧) એસ.સી. ૧૧૮૬ પાણ જુઓ]

કાળી રામ વિ. હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય, [૧૯૭૩] ૨ એસીસીસી ૮૦૮ માં, ખત્રા, ન્યાયાધીશે, ૩-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ તરફથી નિવેદન કરતા, આપું ઠરાવ્યું:

" ... ફોજદારી કેસોમાં ન્યાયના વહીવટની અમારી પદ્ધતિમાં જે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પૈકીનો એક સિદ્ધાંત હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવાનો હોય છે તે એ છે કે આરોપી તરીકે અદાલતમાં રજૂ કરાયેલ વ્યક્તિને નિર્દોષ માનવામાં આવે છે, જો સુધી ફરિયાદ પક્ષ એવા પુરાવા રજૂ કરીને તે પૂર્વધારણાને ખંડિત ન કરે કે જેના પરથી તે તેના ઉપર મૂકાયેલા ગુનામાં દોષિત હોવાનું દર્શાય. આરોપીના દોષને સાબિત કરવાનો ભાર ફરિયાદ પક્ષ ઉપર છે અને જો સુધી તે પોતાને તે ભારમાંથી મુક્ત ન કરે, ત્યાં સુધી અદાલતો આરોપીના દોષનો નિષ્કર્ષ નોંધાવી શકતી નથી. કેટલાક કેસોમાં આરોપીના દોષ અંગે કાયદેસર પૂર્વધારણાઓ ઊભી થાય છે, પરંતુ આવા કેસોમાં પણ પૂર્વધારણા દોરી શકાય તે પહેલાં જે તથ્યો હાજર હોવા જરૂરી છે તેમના અસ્તિત્વને સાબિત કરવાનો ભાર ફરિયાદ પક્ષ ઉપર જ રહે છે. એક વાર ફરિયાદ પક્ષ આવા તથ્યો અસ્તિત્વમાં છે તે દર્શાવી દે, ત્યાર બાદ અદાલત કાયદેસર પૂર્વધારણા ઊભી કરી શકે છે અને આવી સ્થિતિમાં તે પૂર્વધારણાને

ખંડિત કરવાનો ભાર આરોપી ઉપર આવશે. આવા કેસોમાં પણ આરોપી ઉપરનો ભાર સામાન્ય રીતે આરોપીના દોષને સાબિત કરવા ફરિયાદ પક્ષ ઉપર જેવો રહે છે એટલો ભાર નથી. જો આરોપીની નિર્દોષતા સાથે સુસંગત હોય તેવી કોઈ સામગ્રી નોંધપોથી પર લાવવામાં આવે

જો તે સત્ય હોવાનું માનવામાં આવે, તો આરોપીને નિર્દોષ છૂટકારો મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત થાય."

દિલ્લી એડમિનિસ્ટ્રેશન મારફતે રાજ્ય વિ. સંજય ગાંધી, એ.આઈ.આર. (૧૯૭૮) એસ.સી. ૯૬૧ માં, આ મુજબ જણાવવામાં આવ્યું હતું:

.. .ખરેખર, નાગરિક મામલામાં જેમ સંભાવનાઓના પ્રાધાન્યના આધારે તથ્યોનો પુરાવો કરવામાં આવે છે તે ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્ર માટે અજાણ્યો નથી, કારણ કે જ્યાં કાયદો દોષિતતાની અનુમાનધારણા ઊભી કરે છે, જેમ કે, ઉદાહરણ તરીકે, ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ હેઠળ, ત્યાં આરોપીને પોતાના બચાવનો પુરાવો સંભાવનાઓના સંતુલનના આધારે આપી તે અનુમાનધારણાનું ખંડન કરવાનો અધિકાર છે. તેને પોતાનો કેસ ચુકિતસંગત શંકાથી પર સાબિત કરવાની આવશ્યકતા નથી. નાગરિક મામલામાં જેવો પુરાવાનો ધોરણ લાગુ પડે છે, તે જ ધોરણ ફોજદારી વિચારણામાં સંકળાયેલા અનુષંગિક મુદ્દાઓના પુરાવા માટે પણ લાગુ પડે છે, જેમ કે આરોપીને અપાયેલા જામીનના રદકરણના પ્રશ્નમાં ...

નીચલી અદાલત સમક્ષ પક્ષકારોએ રજૂ કરેલા પુરાવાઓમાંથી એક જ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે અપીલકર્તા પોતાનો પ્રારંભિક ભાર ઉતારવામાં સમર્થ રહ્યો હતો. ત્યારબાદ ભાર બીજા સામાવાળા પર તેના કેસને સાબિત કરવાનો સ્થાનાંતરિત થયો હતો. તે એવું કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યો.

બીજા સામાવાળાની આ રજૂઆત કે અપીલકર્તાએ પોતાની સંપૂર્ણ જવાબદારીનો ઈનકાર કર્યો નહોતો અને વિવાદ માત્ર દેવાની રકમના પરિમાણ સુધી મર્યાદિત હતો, સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

આ કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં, ફરિયાદ પક્ષ એ સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ જાય કે દેવાનો ભાગ હોવાનું દાવો કરાયેલ રકમનો મોટો ભાગ આરોપી તરફથી ફરીયાદીને બાકી અને ચુકવવાનો નહોતો, અને માત્ર એટલા કારણે કે તેણે વધુ રકમનો ચેક જારી કર્યો છે, તો શું એવી સ્થિતિમાં, જ્યારે ઉક્ત રકમના મોટા ભાગ અંગે દેવું અસ્તિત્વમાં હતું તે સાબિત ન થયું હોય, તેને દોષિત ઠેરવવો જોઈએ કે નહીં, તે પ્રશ્નમાં જવાબી અમને જરૂર નથી. અપીલકર્તાએ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે કશું જ બાકી નથી અને ચેક સુરક્ષાના હેતુથી આપવામાં આવ્યો હતો. ઉક્ત બચાવ સંભવિત તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જો બચાવ સંભવિત તરીકે સ્વીકાર્ય હોય, તો તે સંદર્ભનો ચેક દેવાની ચુકવણી માટે જારી કરવામાં આવ્યો હતો એમ માનવામાં આવી શકે નહીં; ઉદાહરણ તરીકે, જો ચેક સુરક્ષાના હેતુથી અથવા અન્ય કોઈ હેતુથી જારી કરવામાં આવ્યો હોય, તો એવો ચેક અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ના વ્યાપમાં આવતો નથી. અમે

મૌખિક પુરાવાઓનું અવલોકન કર્યું છે. દ્વિતીય સામાવાળા એ પણ સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયો છે કે અપીલકર્તાએ તેને રૂ. ૫૦૦૦/- ની રકમ રોકડમાં ચૂકવી હતી.

કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં, હાઈકોર્ટે નિર્દોષ છૂટકારા વિરુદ્ધની અપીલ તરીકે ગણીને અપીલ સુનાવણી માટે સ્વીકારી હતી, પરંતુ હકીકતમાં તે પુનરીક્ષણ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરી રહી હતી.

નિર્દોષ છૂટકારાના ચુકાદા વિરુદ્ધ અપીલીય અધિકારનો ઉપયોગ કરતાં હોવા છતાં, હાઈકોર્ટે કાયદાના સુસ્થાપિત સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ હતા કે જ્યાં બે દૃષ્ટિકોણ શક્ય હોય, ત્યાં અપીલીય અદાલતે નીચલી અદાલતે નોંધેલી નિર્દોષ છૂટકારાની નોંધમાં હસ્તક્ષેપ કરવો જોઈએ નહીં.

આથી, અમારો એવો મત છે કે આક્ષેપિત ચુકાદો ટકી શકતો નથી અને તે અનુરૂપ રદ કરવામાં આવે છે. અપીલ મંજૂર કરવામાં આવે છે. અપીલકર્તા જામીન પર છે. તેને જામીનના બંધપત્રોમાંથી મુક્ત કરવામાં આવે છે. દ્વિતીય સામાવાળા અપીલકર્તાના ખર્ચ ચૂકવશે અને વહન કરશે. વકીલશ્રીની ફી રૂ. ૧૦,૦૦૦/- નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે.

અપીલ મંજૂર કરવામાં આવે છે.

એસ.કે.એસ.

The translation of this judgment has been provided by

M/s. Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.